

Euroopa-ihalusest taasiseseisvusperioodi autobiograafiates¹

Leena Kurvet-Käosaar

Teesid: Artikkel käsitleb Euroopat kui identiteedi ja minaduse sõlmpunkti ja enesevahenduse mõõdet kolmes omaelulookirjutuslikus teoses, mille autoritel on väljapaistev positsioon eesti (kirjandus)kultuuris: Jaan Krossi „Kallid kaasteelised“ (2003a, 2008), Jaan Kaplinski „Isale“ (2003) ja Tõnu Õnnepalu „Flandria päevik“ (2007). Artikkel keskendub sellele, kuidas küsimused suhestumise trajektooridest Euroopa mäluruumiga haakuvad Krossi, Kaplinski ja Õnnepalu teostes esiletuleva enesemääratlusliku raamiga, neist lähtuvate vastastikuse kõnetuse võimaluste ja oma aegruumi tunnetuse pidepunktidega. Kuigi tegemist on eesti keeles ilmunud ning eesti kultuuriruumi lugejale suunatud teostega, seostuvad neis väljajoonistuvad enesemääratluse teljed viimastel aastakümnetel hoogustunud laiemate aruteludega ühtse Euroopa mäluraami ning identiteedi võimalikkusest ja selle toimimise tingimustest.

Märksõnad: Euroopa-identiteet, eesti elulookirjandus, 2000-ndad, Jaan Kross, Jaan Kaplinski, Tõnu Õnnepalu

Jüri Talvet lõpetab oma essee „Sümbiootiline kultuur“ mõtisklusega väärtustest, millele on vajalik keskenduda nüüdisaegses globaliseerivas maailmas. Talveti jaoks tõusevad olemuslikult läbivate mõistetena esile avatus maailma kultuurilisele ja etnilisele mitmekesisusele, omakasuta dialoog ehk tema sõnaga läbikõne (vastandina Lääne monoloogilisusele) ning vajadus tunda iseennast (Talvet 2005a: 74). Sõnas *tundma*, mis viitab võimele ühendada mõistust ja tundeid, väljendub Talveti jaoks (eesti) kultuuri sümbiootiline olemus, mis on keeles häälikulisena tajutatav: „[---] mõningaid kõige tähtsamaid asju ja nähtusi öeldakse ja kirjutatakse mu emakeeles sõnadega, milles rõhk langeb u-häälikule ja tähele“ (Talvet 2005a: 5). Märgina tähistab *u* sünteesi ja sümbioosi ning selles on ühtaegu aimatav nii „nõgusus maa ja mulla poole“ kui avatus – „taevale, uudishimule, juhusele, unistustele, elu mõtte järele küsimisele“ (samas, 6). Selle tähega, suure U-ga, tähistab Talvet ka Eestist, „tillukest Euroopa maad, mille põliselanike arv küünib napilt miljonini“ (samas, 5). Iseenda tundmine ei saa kunagi piirduda individualistliku enesekesksusega, vaid eeldab enesetaju, mis alati ja ilmtingimata on osa avaramast kultuurilisest, teadmuslikust ja eksistentsiaalsest olemise ruumist, mille juurde kuulub ka rahvuse tunnetus. Vastukaaluks praeguseks ehk juba möödunud ajastu kriitilistele arusaamadetele, mis on näinud rahvuse mõistes eelkõige postmodernistlike ja dekonstruktsionalistlike lammutusprotsesside sihtmärki ja käesoleva globaalse ajastu suundumustele, mis keskenduvad enam rahvusülestele kultuuri- ja mäluprotsessidele, rõhutab

¹ Artikli valmimist on toetanud HTMi uurimisprojekt „Kirjanduse formaalsed ja informaalset võrgustikud“ (IUT22-2) ning Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskus (TK145).

Talvet, et rahvused pole „eales pelgalt mentaalsed diskursused või kultuurilised artefaktid: „[---] rahvus on avar interdünaamiline kompleks ühelt poolt inimeadvuse ning teiselt poolt bioloogilis-psühholoogilis-lingvistiliste, sotsiaalmajanduslike ja poliitilisajalooliste toimumiste vahel“ (samas, 32). Ainult niisugusel avatud, dünaamilisel ja läbikõnelisel viisil, tundes ja tunnetades oma olemise aluseid, saab toimuda ka Euroopa ja maailma kõnetus ja küsimine enda koha järele neis ja suhtes nendega.

Käesolev artikkel keskendub Euroopale kui ühele identiteedi ja minaduse sõlmpunktile ja enesevahenduse mõõtmele kolmes nullindatel või selle piiridel ilmunud omaelulookirjutuslikus teoses, mille autoritel on väljapaistev positsioon eesti (kirjandus)kultuuris: vaatluse all on Jaan Krossi „Kallid kaasteelised“ (2003a, 2008), Jaan Kaplinski „Isale“ (2003) ja Tõnu Õnnepalu „Flandria päevik“ (2007). Kuigi tegemist on eesti keeles ilmunud ning eesti kultuuriruumi lugejale suunatud teostega, haakuvad neis väljajoonistuvad enesemääratluse teljed viimastel aastakümnetel hoogustunud laiemate aruteludega ühtse Euroopa mäluraami ning identiteedi võimalikkusest ja selle toimimise tingimustest. Niisuguste diskussioonide üheks raskuspunktiks on olnud ida ja lääne eristuse ümbermõtestamine Euroopa mõotmes Nõukogude süsteemi kokkuvarisemise ja Euroopa Liidu laienemisprotsessi taustal. Läänemaailma perspektiivist on peetud problemaatiliseks endiste idabloki maade rõhuasetust eelkõige rahvuslikel eesmärkidel ja väärtustel ning tendentsi näha end suhtes nii kommunismi kui fašismiga vaid ohvri rollis (Darieva, Kaschuba 2007: 11, Karge 2010: 138). Ida poolt vaadatuna kammitseb identiteediprotsesse kartus, et marginaalsusest ei pääsetagi ning et võrdsetel alustel tunnustus Euroopas võib jäädagi kättesaadamatuks ideaaliks (Schöpflin 2010: 266). Küsides, mida tähendab Euroopa Ida-Euroopa kujutlusis, jätab Slavenka Drakulić kõrvale Euroopa geograafilised piirid, mis tema hinnangul 1990. aastate Ida-Euroopat juba hõlmavad, kuid möönab, et Euroopa on „midagi, milleni peab küündima, mille peab ära teenima“, midagi, mis terendab ühtaegu nii käeulatuses kui kättesaamatus kauguses kui „töötatud maa, [kui] uus Utopia“ (Drakulić 1996: 12). Käsitledes postsovetliku ruumi suhet eurooplusega postkolonialismi kontekstis laiemalt, rõhutab David Chioni Moore: „[---] postkoloniaalne iha Riiast Almatõni ei klammerdu mitte langenud Venemaast isanda, vaid sädeleva amereurooplasest metsalise külge, kes tungis sisse koos MTV ja Coca-Colaga. Kesk- ja ida-eurooplased liigitavad oma iha neile kunagi omase läänelikkuse *tagasitulekuks*.“ (Moore 2011: 210, originaali rõhutus.)

Niisugused käsitlused asetavad esikohale kas katkestuse, ebasümmeetriliselt väärtustatud erinevuse või arusaama Euroopast kui mõtteraamilisest ja maailmavaatelisest tervikust, milles endiste idabloki maade osalus on võimalik vaid teatud tingimuste täitmisel. Neile vastukaaluks võib välja tuua käsitlused, mis põhinevad usul kultuurilisse või ka enesemääratluslikku järjepidevusse, mida poliitiliste režiimide poolt kehtestatud eraldusjooned hävitada ja hajutada ei suuda, või käsitlused, mis keskenduvad Euroopa ühtse mäluraami visandamise võimalustele, lähtudes mitmesuunalistest rahvuspiire ületavaist mäluprotsessidest. Analüüsides niisuguse rahvusteülese mäluraami kujunemist, näeb saksa päritolu ajaloolane

Jan-Werner Müller selleks võimalust tingimuses, kus jäigad rahvuspõhised kollektiivse mälu raamid teevad ruumi laiematele rahvusülestele heterogeensele mäluprotsessidele, milles „vabalt ringlevad mälukübed“ loovad võimaluse „õhukese rahvusülese Euroopa mälukihistuse“ tekkeks (Müller 2010: 32). Otse kirgliku pühendumusega kaitseb ühtse Euroopa identiteedi idee käibelhoidmise vajalikkust tänapäeva maailmas itaalia kultuuriloolane Luisa Passerini. Passerini kutsub üles eurooplusesse panustama viisil, mis põhineb suhestumisprotsessidel, mille aluseks on nii erinevuse kui sarnasuse tundmine ja tunnistamine (Passerini 2007: 114). Passerini käsitluses ei ole identiteet sarnaste tunnuste või omaduste homogeenne kogum, vaid vastastikkusel põhinev dünaamiline protsess. Niisuguse mudeli aluseks on Passerini jaoks postkolonialistliku teoreetiku Homi Bhabha arusaam identsusest (ingl k *identification*) kui protsessist, mis kulgeb end teistega koosseksiteerivana ja läbi teiste määratledes (Rutherford 1990: 211). Passerini hinnangul on Euroopa identsuse tajumisel ülioluline roll kirjandusruumil, sõna siduval ja vahendaval jõul, millel on võime ühendada erisuguseid aegu ja kohti ning mis on suutnud alal hoida ideed ühtsest, pealesunnitud eraldusjoonteta Euroopa-identiteedist (Passerini 2007: 88, 110).

Eelnevalt visandatud põgus ülevaade Euroopa mäluraami ja identsusega seotud aruteludest näitab üsna selgelt, et väljendit *Euroopa-ihalus* on nende taustal võimalik tõlgendada mitmeti. Kas Euroopat määratleb ka peale raudse eesriide kadumist ja Berliini müüri langemist püsima jäänud eristusjoon, mis, „seades esikohale lääneeuroopaliku arusaama stabiilsusest“ (Ebenschade 1995: 73), kinnistab ihaluse ühesuunalise olemuse? Millistel tingimustel ja kas üldse on võimalik niisuguse ihaluse täitumine? Kas Euroopa on eristuvate ja sageli pörkivate monoliitsete mälukonteinerite kogum, mis avanedes ja avardades suudavad siiski ulatuda oma vahetutest piiridest ja huvifäärast väljapoole? Milline on suhe kuulumise laiimate trajektoore ja meid vahetult ümbritseva keele-, kultuuri- ja olemiseruumi vahel? Kas üks peab paratamatult sundima tagaplaanile teise või saavad need toimida üksnes ja ainult teineteisele toetudes? Kas ihalust võib mõista kui ideaalset mõtteraami, mille realiseerumine sõltub mitmesuunaliselt kulgevate suhestumisprotsesside dünaamikast? Millist rolli mängib niisuguses ihaluse ja kuuluvusetajus „Euroopa mälu- ja jutustamisruum“ (Passerini 2007: 108)? Järgnevalt püüan visandada põgusa ülevaate sellest, kuidas küsimused suhestumise trajektooridest Euroopa mäluruumiga haakuvad Krossi, Kaplinski ja Önnepalu teostes esiletuleva enesemääratlusliku raamiga, neist lähtuvate vastastikuse kõnetuse võimaluste ja oma aegruumi tunnetuse pidepunktidega. Kuivõrd „Kallid kaasteelised“, „Isale“ ja „Flandria päevik“ ei kujuta endast Eesti taasiseseisvusperioodi kirjandusmaastikul isoleeritud üksikjuhtumeid, vaatlen teoseid kõigepealt perioodile iseloomulike arengutendentside kontekstis.

Rahvusliku mälu mustrid omaelulookirjutuses

Eesti kirjandusmaastiku üheks iseloomulikuks jooneks taasiseseisvusperioodil on omaelulookirjutuslike teoste suur osakaal, mis paistab eriti tugevalt silma just nullindate kirjan-

duses.² Eesti avalikus ruumis tõusis (oma)eluloolisus olulisena esile taasiseseisvusperioodil 1980. aastate lõpul. Tähistades pika perioodi lõppu, mil oma elukogemuse teatud osadest tuli nõukogude režiimi tingimusi vaielda sageli ka pereringis, kaitsmaks end ja oma lähedasi (edasiste) repressioonide ja ühiskondliku tõrjutuse eest, toimusid elulood tunnistusena nõukogude võimu repressiivsetest ja inimõiguste vastastest toimimismehhanismidest, pakkusid lohutust ja tuge ülesaamiseks rasket minevikukogemusest ning mälestasid neid, kes repressioone üle ei elanud. Eluloolisus omandas taasiseseisvusperioodi alguses tähtsuse mälukskultuuri ja üldrahvaliku mäletöö osana laiemalt. Elulugusid ei hinnatud kirjandusliku väärtuse ega kirjutaja väljapaistva staatuse järgi kultuuris, vaid polüfoonilise häältekorpusena, mis tugines rohujuuretasandi kaasamisele ning toimus tõenduse ja tunnistusena nõukogude režiimi üleelamisest, kantud kaotustest ja säilimisest rahvusena (vt nt Hinrikus, Kõresaar 2004: 19–34, Kõresaar 2005). Niisugune arusaam eluloo tähtsusest kultuuris ja taasiseseisvusperioodi alguses kasutuselevõetud elulugude kogumise viisid said nurgakiviks Eesti Kirjandusmuuseumi EKLA elulooarhiivile, mis praeguseks sisaldab peaaegu 4000 käsikirjalist elulugu, mille põhjal on välja antud arvukalt mitmesuguste temaatiliste fookustega elulooantoloogiad.

Taasiseseisvusperioodi mälukskultuurile iseloomulikud individuaalse ja kollektiivse eneserefleksiooni viisid ei peegeldu üksnes elulugudes, vaid tõusevad tugevalt tajutava hoovusena esile ka kirjanduses. Oluline roll on siin teostel, mis žanriliselt liigituvad omaelulookirjutuse valdkonda ning mille autoriteks on eesti kirjanduses tunnustatud, väljapaistvad autorid. Keskkel kohal on siin kahtlemata Jaan Krossi kahekõiteline „Kallid kaasteelised“ (2003a, 2008), milles Kalev Kesküla sõnustab Krossi „loonud meie ajaloo mõistmise viisi, eestluse paradigma kui soovite“ (Kesküla 2003: A7). Niisuguste teoste hulka võiks arvata ka Jaan Kaplinski „Isale“ (2003), Mari Tarandi „Ajapildi sees“ (2008) ning Leelo Tungla lapsepõlvautobiograafiad „Seltsimees laps“ (2008) ja „Samet ja saepuru“ (2009), kuid siintoodu ei ole ligilähedaseltki ammendav. Kui taasiseseisvusperioodi elulookultuuri põhiväljundiks oli konkreetsete ühiskondlik-poliitiliste muutuste toetamine või koguni esilekutsumine, siis hilisemad samasuguseid mäluoptsesse vahendavad teosed kinnistavad niisuguseid eneserepresentatsiooni ja iseduse raamistikke kirjandusruumis. Toetudes oma autoriteetsele asendile kultuuris, rõhutavad autorid teadlikult omaelulookirjutuse rolli olulise mälu ja isedust vahendava praktikana kirjanduses. Jaan Kross, kelle arvates mängib omaelulooline aines kirjaniku loomingus alati olulist rolli, toonitab, et nõukogude perioodil oli selle väljendamise võimalus „leebelt öeldes minimaalne“ (Kross 2003b: 10, 11). Seega võib Krossi hinnangul (kirjandus) kultuuri arengu seisukohalt pidada loomulikuks ja ka väärtuslikuks eluloolisuse märgatavat esiletõusu kirjanduses perioodil, mil totalitaarse riigikorra piirangud on kehtivuse kaotanud.

2 Vt nt Hellerma 2012: 696–710; Hennoste 2009: 1271–1280; Kaus 2009: 41–57; Kurvet-Käosaar, Hinrikus 2013: 97–113; Mutt 2009.

Krossi „Omaeluloolisus ja alltekst“ (2003), mis põhineb 1998. aastal Tartu Ülikooli vabade kunsti professorina peetud loengusarjal, keskendub omaeluloolise ainese esinemisviisidele ilukirjanduses Krossi enda proosaloomingu näitel. Samal aastal ilmub ka memuaarteose „Kallid kaasteelised“ esimene osa, mis žanriliselt juba otseselt paigutub omaelulookirjutuse valdkonda.

Haardelt monumentaalne ja juba pealkirjaski väljatooduna dialoogiline teos loob jaan-krossiliku jutuvestmismeisterlikkust rakendades avara mitmemootmelise mäluapanoo. Nagu näitab teose retseptioon, haakub teos vahetult ja veenvalt rahvusliku mälu ja enesemääratluse muustritega ning kinnistab neid kirjanduses (vt nt Haug 2003, Kesküla 2003, Hinrikus 2010). Krossi jaoks ei lähtu individuaalne ja kollektiivne enesemääratlus aga üksnes eesti kultuuri, ajaloo ega isegi elukogemuse tajusfäärist ega ammendu sellega, vaid on osa laiemast tervikust, mis Krossi jaoks eelkõige hõlmab Euroopat. „Kallites kaasteelistes“ tõuseb esile nii küsimus õigusest kuuluda Euroopasse kui selle iseenesestmõistetavus ja järjepidevus nii kultuurilises, poliitilises, geograafilises kui igapäevaelu kogemuslikus mõtmes. Mitmesuguseid kuulumise trajektoore järgides on identiteedi ja minaduse tinglik telg Euroopaga seotud ka Jaan Kaplinski pihtimuslik-epistolaarses teoses „Isale“ ja Tõnu Õnnepalu „Flandria päevikus“ (2007). Niisuguste telgede või trajektooride avaldumisviise mõjutavad kindlasti ka autorite põlvkondlikud erinevused. 1920. aastal sündinud Jaan Krossi jaoks on Euroopa iseenesestmõistetavaks enesemääratluse raamiks, mida ei kõiguta ega murra ka hilisemad ajaloosündmused. Kaplinski, 1941. aastal sõja- ja okupatsiooniajal sündinud lapse enesetaju on kõige varasemaist lapsepõlvemälestustest alates seotud muutuste, murrangute ja kaotustega, mis piiritlevad võimalused Euroopa toimimiseks iseduse pidepunktina. 1962. aastal sündinud Tõnu Õnnepalu jaoks on Euroopa enam kui Krossi ja Kaplinski puhul abstraktne idee või ideaal. Tema enda sõnutsi on selle realiseerumisvõimaluse taju olnud tema kujunemisaastate üheks keskseks teljeks, Euroopa on olnud „selline eneseotsimise paik“ (vt Radsin 2015: 07:56–8:01).

Autobiograafia või omaelulookirjutuse seisukohast tõusevad igas teoses esile isesugused žanrivariatsioonid: „Kallid kaasteelised“ on eelkõige memuaar, „Isale“ pihtimus või kujutletavale adressaadile suunatud kiriromaan, „Flandria päevik“ aga sisaldab päevaraamatule iseloomulikke tunnusjooni, neid ühtlasi problematiseerides ja ületades. Kuigi ükski teos ei ole hõlmata konkreetsete omaelulookirjutuse žanritega seotud lugejaootuste kaudu, mõjutavad žanrijooned ja nende varieerimise viisid teoste haaret ja neis esiletulevat enesejutustuslikkuse laadi. Juba ainuüksi taasiseseisvusperioodi omaelulookirjutuslike tekstiloomisviiside kaardistamiseks vääriks iga teos žanridünaamika seisukohast omaette käsitlust.³ Käesoleva käsitluse

3 „Kallite kaasteeliste“ žanrijoonte käsitluse osas vt Kurvet-Käosaar 2012: 279–294. Põgusalt ka Kurvet-Käosaar, Hinrikus 2013:107–111, „Flandria päeviku“ ja päevaraamatulikkuse kohta Kurvet-Käosaar 2008: 470–473.

raames on aga samavõrd olulised teoste vahel sõlmuvad sarnasused, mis tulevad esile žanrierinevustest sõltumatult. Euroopa-identsuse seisukohalt on üheks oluliseks teoseid ühendavaks lülits teekonna motiiv, mis on kõigi teoste üks läbivaid teemasid ning samas ka enesemääratluse kandev metafoor. Krossi teoses tõuseb teekond kui keskne enda elukaarest teisteneni ulatuv telg esile juba pealkirjas – „Kallid kaasteelised“, tuues samas esile ka inimsuhte rolli elukogemuse vahendamisel ja mõtestamisel ning viidates ajaloo meele- ja vägivaldsete jõudude poolt halastatult vormitud kogemuse ühisosale. Ühtlasi sisaldab eriti memuaaride teine köide mitmeid detailseid teekondade või reiside kirjeldusi, kus esile tõuseb eelkõige see, kuhu ning millistel tingimustel on Nõukogude Liidus(t) üldse võimalik reisida. Nii reisivõimaluse tekkimine kui selle teokssaamine toob teravalt esile Euroopat vägivaldselt kaheks jaotava, mitte ainult konkreetseid liikumistrajektoore, vaid ka mõtteraame ja suhestumisvõimalusi määratleva raudse eesriide mõju. Jaan Kaplinski tunnustuslikku ja pihtimuslikku mälu ühendav „Isale“ lähtub Krossiga mõneti sarnaselt positsioonilt, paigutades enda perekonna loo 20. sajandi keskpaiga traagiliste ja väljaspool üksikisiku mõjuhaaret paiknevate ajaloosündmuste konteksti. Kuigi teos vahendab laiema kultuuri- ja ajaloopildi mõttes lugejale terve ajastu, ei ole selle põhifookuseks niivõrd rahvuse saatus, aeg ega ka autori enese elukäik, vaid see, kuidas ta oma elu seda kirja pannes sammhaaval mõtestab, peatudes hetkedes, mille kaudu ilmneb olemise sügavam tähendus autorile enesele. Teekonnamotiivi raskuskese Kaplinski teoses avaldub autori sisemaailma, enese leidmise trajektoore vahendamise kaudu. Seda mõjutavad omakorda autori eelkõige isa suguvõsa ja kodumaaga seotud reisisihid, mis viivad nii eurooplust kui eestlust hõlmavate identiteedimääratluse dilemmade ning vastuoludeni. Tõnu Õnnepalu „Flandria päeviku“ väliseks ajendiks on üks konkreetne reis Belgiasse kirjanike residentsi ning teos sisaldabki päev päeva järel kirjapandud, kohati hüperboliseeritud detailsusega lugeja ette toodud kirjeldusi residentsi igapäevaelu rütmist, jalutuskäikudest ja lühematest retkedest ümbruskonnas ja kirjanduslikust seltskonnaelust Brüsselis. Paralleelselt autori enda tegelikult asetleidnud reisi ja Belgias viibimisega ilmub lugeja ette sarnase teekonna võimalik realiseerumisvõimalus keskajast, kus sihtpunktiks ei ole küll kirjanike residents, vaid mungaklooster, kus mööduvad Järvamaa kandist pärit ning eneses ikka veel maausku kandva munga viimased elupäevad. Üksteisega sõlmuvana toob „Flandria päevik“ kahe tegevusliini kaudu lugeja ette mõtte kulgemise teedevõrgud, milles ruumi- ja ajamõõde suhestuvad üksteisega läbi ringja, tsüklilise kulgemise. Aeg, mis „Flandria päevikus“ lihtsalt kulgeb kahes aegruumis, ei ilmuta end ajalooliste selgete tähistega märgistatud jadana, ta ei voola, pigem loksab.

Omal jõul Euroopasse jõudmine

Meenutades üht ülikooliaegset poolnaljatleval toonil peetud vestlust oma EÜSi *coetuse*-kaaslastega teemal, mis neist kümne aasta pärast saanud on, pakub Kross välja, et tema versioon, „mis tõsimeelsusele ju üsna l ä h e n e s , võis olla järgnev:

Noh, minu puhul on see üsna lihtne. Mina olen kümne aasta pärast Eesti Vabariigi saadik Pariisis. Seal ei ole mul ju tõsiselt midagi teha. Aga ümbrus on arvatavasti äärmiselt arendav. Ja ma saan rahulikult jätkata nende oma, noh, mõned ütlevad, et problemaatiliste, värsikeste edasisepitsemist nagu seni. (Kross 2003a: 27.)

Krossi kommentaar oma tollastele tulevikuplaanidele keskendub eelkõige „kirjanduslike pretensioonide“ (samas) osale neis, millele saadikuamet ja elu Pariisis näivad moodustavat üksnes piisavalt köitva ja arendava tausta. Krossi jaoks ei kujuta Pariis endast sel hetkel omaette väärtustega sihtkohta või identiteedi telge, võimalikku elu seal mainib ta hooletu iseenesestmõistetavusega, mis ei hõlma üksnes tema enda elukäiku, vaid ka riigi toimimise eeldusi laiemalt. Ometi muutub just Pariis „Kallites kaasteelistes“ edaspidi omamoodi leitmotiiviks, mis toob esile Euroopat peale Teist maailmasõda kaheks lahutava eraldusjoone mõju võimalustele ja piirangutele end eurooplasena määratlada ka teispool (s.t ida pool) joont seisvana. 1966. aastal õnnestub Krossil koos abikaasa Ellen Niiduga osa võtta suurejooneliselt korraldatud Euroopa luule päevadest Budapestis. Hinnates küll ootamatult süllesadanud reisivõimalust, ei saa Kross siiski jätta mainimata, et festival ise on tema jaoks eetilisel ambivalentne: „[on see ungarlaste] katse tõestada ja meenutada maailmale, et nad kuuluvad Euroopa kultuuriruumi selle peale vaatamata, et see ruum pluss Ameerika nad nende ülestõusus vägivald vastu armetult reetis,“ küsib ta (Kross 2008: 86). Festivalil tutvub ta prantsuse luuletaja ja tõlkija Jean Rousset'ga, kes pakub talle võimalust oma autoga Pariisi sõita, ehk teisisõnu Nõukogude Liidust põgeneda. Kross meenutab oma vastust prantslase ettepanekule nii: „Ma ütlesin talle, et oleme talle tema valmisoleku eest tõsiselt tänulikud. Aga et me peame selle Pariisi jõudmisega ise hakkama saama. Ja et küllap lõppude lõpuks saamegi.“ (Samas, 93.) *Meie* ei hõlma siin üksnes Krossi ja tema abikaasat ega isegi kaasmaalasi tervikuna, vaid viitab laiemalt kõigile õigusvastaselt ja vägivaldselt Euroopast äralõigatud riikidele. Siitpoolt raudset eesriiet saab läände jõudmisega hakkama saada vaid enese riikliku kehtestamise ja rahvusvahelise tunnustamise teel ning, nagu Kross kinnitab, „olemegi ju saanud ka. Ainult et hilinesime sellega olude tõttu, nagu öeldakse, üle kahekümne aasta.“ (Samas, 93.) Ihaleda Euroopat või Euroopasse teispoolt raudset eesriiet on Krossi jaoks mõeldamatu, see tähendaks nii individuaalse kui kollektiivse enesemääratluse vastuvõetamatut kompromissi.

Siiski tõuseb „Kallites kaasteelistes“ esile veel üks Euroopa-identiteedi kujutlemisvõimalus, mida vägivaldselt kehtestatud poliitilised eraldusjooned piirata ja ega määratlada ei suuda. „Kallites kaasteelistes“ ei esita Kross oma elukogemust üksnes või läbivalt üksikindiviidi elutrajektoori kaudu, vaid vahendab seda sageli anekdootlike episoodide seeriana, mis sisaldab lühilugusid paljude teiste inimeste eludest, mida tema enda eluga seob ühtne ajalisruumiline raamistik. Niisugune tekstiloomestrateegia seob Krossi elulootraditsiooniga ja selle keskse rolliga eesti mälukultuuris. Seda aspekti on rõhutanud ka retseptatsioon, viidates „Kallistele kaasteelistele“ kui „omamoodi koguteos[ele], mis ühendab tervikuks, „viimseks

tahteks“ Krossi elu ja tema kaasteeliste lood“ (Kesküla 2003: A7). Ent teose mäluraam ei piirdu üksnes rahvuse saatuse käsitlemisega, vaid paigutab Teise maailmasõja ja sellele järgnenud sündmused laiemasse kogu Euroopat hõlmavate katkestuste ja järjepidevuste jadasse. Kui ühelt poolt tõuseb „Kallistes kaasteelistes“ esile Euroopa meelevaldse poolitamise ja sellest tuleneva mitmemõõtmelise piiri toimimise problemaatika, loob Kross sellele vastukaaluks võimaluse Euroopa mentaalse ja kultuurilise ühtsuse säilimisele läbi inimsuhete ja -saatuste. Nii näiteks vahendab ta kirjeldustes oma elust Gulagi vangilaagrites kokkupuuteid paljude eri Euroopa maadest pärit inimestega, kelle seas on ka Viinist pärit juudi juurtega Kurt Ohnesorg.

Ohnesorgi pea põneviku stiilis vahendatud (elu)lugu tõuseb Krossi memuaarides esile eelkõige seetõttu, et see kujutab endast ühe riigi või rahvuse raame ületavat omamoodi koondportreed eurooplase elu keerdkäikudest Teise maailmasõja ja sellele järgnevate ajaloosündmuste keerises. Omakorda on selle sümboliks teoses Ohnesorgi „mitmesuguses formaadis sede[litele] ja pabeririba[dele]“ ülestähendatud märkmed, mille eesmärgiks oli ettevalmistus vangilaagri haigla juhataja veenmiseks selles, et Ohnesorg haiglasse massöörina tööle saaks asuda (ning mis Ohnesorgil ja Krossil tema tõlgina ka õnnestus). Nende fragmentaarsete ülestähenduste hulgas on Krossi arvates

[...] kõige sidusam tekst, aga seegi kogukene katkeid asjast enesest [...] Hippokratese vande tükikide kuhjake, nagu see oli talle läbi ta eksmatrikulatsiooni ja varstise sundväljasaatmise ja [...] ärähüppamise *résistance*'i ridadesse ja vastavate diversioonikursuste ja kõige muu üle-euroopalise hullumaja meelde jäänud. (Kross 2003a: 327.)

Ohnesorgi loo juures on samavõrd emblemaatiline ka see, et mitmeid aastakümneid peale vangilaagrist vabanemist ja Eestisse naasmist ei ole Krossil vähimatki võimalust „siit-poolt“ raudset eesriiet otsida Ohnesorgi jälgi (Lääne)-Euroopas. Soome sõprade abiga see tal siiski lõpuks õnnestub ja mälestuste kirjutamise ajal 2003. aastal külastab Ohnesorgi poeg ka Krosside peret. Kross kommenteerib eelseisvat külaskäiku järgneval viisil:

[seda] on meil, see tähendab vanadel, väheke liiga palju näinutel hädasti vaja, selle siiski aeg-ajalt unuma kippuva töö taaskinnitamiseks, et elu läheb edasi ka pärast kõiki Stutthofe ja Mauthauseneid ja Intasid ja Sibereid – selle peale vaatamata, kui hästi või halvasti meil seal läks. (Samas, 336.)

„Kallites kaasteelistes“ vahendatud lood inimsaatuste seotusest ja kõnetuse võimalikkusest üle piiride kinnitavad Monica Spiridoni sõnastatud arusaama Euroopa kultuurilise identiteedi võimalikest kontuuridest, kus geopoliitilised, ideoloogilised ja sümboolsed mõõtmed ei kattu teineteisega täielikult, vaid jooksevad kokku ning lahknevad segadusseajaval ning mõnikord paradoksaalsel viisil (Spiridon 2006: 377). Narratiivne raam või strateegia, mille kaudu Kross kinnitab usku ühtse Euroopa mäluraami ja identiteedi võimalikkusesse ja järjepidevusse, haakub Passerini visandatud Euroopa-identiteedi mudeliga, mis vastastikkusele toetudes „võimaldab äratundmist nii eripärase ja spetsiifilise kui jagatu osas“ (Passerini 2007: 114). „Kallid kaasteelised“ teeb nähtavaks isegi kõige karmimate ideoloogiliste ja

poliitiliste piiride võimetuse takistada suhestumisprotsesse, luues niiviisi Euroopluse tekstuaalse konfiguratsiooni, mis toetub usule kokkupuute ja vahenduse võimalusse.

Piiripealne inimene

Kaplinski „Isale“ on kirjutatud poeetilise epistolaarse pöördumisena kirjaniku poola päritolu isa Jerzy Kaplinski poole, kelle nõukogude võimu esindajad juunis 1941 arreteerisid ja kes 1943. aastal Vjatlagi vangilaagris suri ning keda autor pole kunagi tundnud:

Aga kirjutan osalt just sellepärast, et sind ei ole, et ma ei ole saanud sinuga kunagi rääkida. [...] Kirjutada sellest, mis on jäänud rääkimata, kuna mul ei ole olnud isa, kellega, kellele rääkida. Et olen nagu paljud teised, paljud isata kasvanud kahekümnenda sajandi kurja keskpaiga lapsed [...], kellel kõigil on jäänud midagi rääkimata, tundmata. Olemata. (Kaplinski 2003: 6.)

Teos vahendab peaaegu terve autori elu kestnud informatsiooni kogumise protsessi isa ja tema suguvõsa kohta, mis toetub vähestele isast järelejäänud asjadele, mõnele raamatule, üksikutele fotodele, käekirjanäidisele, perepärimusele, ajalookäsitlustele, kohtumistele isa tundnud inimestega ja tema suguvõsa liikmetega. Selle põhjal loob autor isa portree, milles tõuseb esile niisuguses protsessis paratamatu, ent samas ka lohutust pakkuv kujutuslikkus, sest see on ainus, millele ta saab toetada oma isa loo. Kaplinski näeb oma isas eurooplast, kes pärineb turvalisest ajastust, mil „kõik Euroopas ja terves maailmas tundus veel nii kindel, kui puhvetid, kummutid ja kapid olid tehtud selleks, et nad inimea seisaksid samas korteris samas kohas“ (samam, 25), samuti kindla rahvusliku identiteediga inimesena, kes end „vist puhta südamega sai lugeda ja nimetada poolakaks“ (samam, 41). Läbi paljude inimpõlvade oma perekonna tausta uurides jõuab Kaplinski järeldusele, et „päritolult oleme tõelised ida-eurooplased, meie juured ulatuvad Volgale, Anatooliasse, Poolasse ja Lõuna-Eestisse. Minu laste soontes on veel [...] põhjajaeesti ja arvatavasti ka rootsi verd.“ (Samam, 106.)

Kaplinski jaoks on enese määratlemine ühe kindla rahvuse või kultuuri esindajana keeruline, problemaatiline on juba niisuguse kriteeriumi toimimine enesemääratluse eeldusena. Siiski on ka Kaplinski teoses tajutav Krossile mõneti sarnase ida ja lääne eristusjoone esiletõus kuuluvuse tunnistuse märgina. „Kallites kaasteelistes“, eriti teose kui „poliitilise testamendi“ (Hinrikus 2010: 20) mõõtnes tähistab Teise maailmasõja järgne Euroopa kaheks eraldamine vägivaldset katkestust. Niisugusel viisil tõlgendab ajaloosündmuste kulgu ka Kaplinski, ent tema jaoks kannab see eneses ka võimsat, ehk teistsugustes tingimustes isegi realiseerumata jäävat loovpotentsiaali. „Kas siis oleks minust saanud kirjanik,“ küsib Kaplinski, andes ülevaate vanemate poolt talle juba imikueas visandatud tulevikust, mis oleks hõlmanud haridust Oxfordis või ka Sorbonne's (Kaplinski 2003: 61),

[a]ga kas oleks temagi, pan Czesław ise kirjutanud seda, mis nüüd? Ehk tegi temagi suureks kirjanikuks Poolast, tervest Ida-Euroopast üle käinud sõda, mis lõhkus ja liigutas kõik paigast, nii et ei saanud enam vana moodi elada, kultuurne olla ja kirjutada? (Samam, 61.)

Siiski ei aita ka tema enda soontes voolav mitmete ida-euroopa rahvuste veri, oma isa kujutlemine täiel määral ja iseendastmõistetavalt eurooplasena ega sõja ühtaegu laastav ja loov mõju Ida-Euroopale Kaplinski ennast ammendavalt euroopalikku, ida-euroopalikku ega eestilikku iseduseraami paigutada. Selle tõenduseks on ka Kaplinski sõnamängulised mõtisklused mõistete *isamaa* ja *kodumaa* üle. Kuigi Kaplinski kirjeldab teda lapsepõlves isa imetledes ja tema käekirja matkides vallanud unistusest „olla poolakas“ (samas, 37), siis tädi Aniela küsimusele, kas ta tunneb end „ka natuke poolakana“ (sama, 45) ta aastakümneid hiljem, oma esimese Poola-reisi ajal jaatavalt vastata ei suuda. Veelgi enam, Kaplinski jaoks ei ole rahvus olemuslik kategooria, end rahvuse liikmena ei ole võimalik tunda, üksnes määratleda. Siiski on sõna *tundma*, Talveti jaoks keskne eestikeelne eksistentsi olemust nii keelelise tähenduse kui U-tähes peituva visuaal-metafoorse sümbolina kandev märk tähenduslik ka Kaplinskile. „Ma saan aru, misasi on [---] see“, kirjutab ta, „kui inimene tunneb end kuskil kodus, koduselt. Eestis on mu kodu, siin on mu lapsed, eesti keel on mu kodukeel.“ (Samas, 46.) (Ühte)kuuluvust ei tunnista Kaplinski küll Eesti kui kodumaaga laiemalt, vaid ühe kohaga Eestimaal: „päriselt saan kodus olla ikkagi vaid maal, mis minule varsti juba kolmandik sajandit [---] tähendab Mutikut Tartu- ja Võrumaa piiril“ (samas, 41). Kirjeldades end kui inimest, kes „nii rahvuse kui mitme muu asjaga on ikka olnud kahe ilma vahel, piiril,“ mõonab autor, et „nii sobib Mutiku mulle, piiripealsele inimesele päris hästi“ (samas, 41).

„Isale“ ongi raamat taotluslikust piiripealsusest, seda ka otseses, sõnasõnalisest tähenduses: olla pealpool piire tähendab olla vaba piiride, eristuste ja vastanduste kaudu määratletud identiteedikategooriatest. Niisugusest enesemääratlusest annab üsna otseselt tunnistust ka viis, kuidas Kaplinski määratleb oma suhet Euroopasse ja eurooplaseks olemisse. „Kui ma ei taha olla ainult, ennekõike ja kõike muud eitavalt eestlane (või poolakas),“ kirjutab ta,

siis miks peaksin olema samal kombel eurooplane, miks peaksin pidama omaks nimelt seda, mis on euroopalik, Euroopast pärit ja vaatama viltu sellele, mis tuleb Aasiast või Ameerikast? Ma ei salli elus defineerimist, piiritõmbamist A ja B, oma ja võõra vahele. Elu ei ole matemaatiline teadus, kus peavad olema aksioomid ja definitsioonid. (Samas, 77.)

Ometi ei jää Kaplinski seal, kus ta kõige tugevamalt tunneb oma olemise tuuma, piiridest või piiride eitusest määratletuks: „Olen kasvanud selle Mutiku majaga, aiaga ja metsaga nii kokku, et ilmselt ei suudaks nendeta eladagi [---] kaotan jõu, kuhtun kui ei saa puudutada maad. Oma maad. (Samas, 129.)

Ülelennuvaatele vastu

Õnnepalu „Flandria päevik“ käsitleb Euroopa teemat nüüdisaegse globaliseerunud maailma positsioonilt, kus ükskõik milline sihtkoht, olgu see Euroopas või mujal maailmas, on vaid ühe lennukauguse jagu eemal. „Flandria päeviku“ Euroopale annavad tooni Euroopa Liidu rahastatud ja orkestreeritud läbikäimise viisid, kus kultuurilised ja poliitilised eelarvamused on sageli peitunud vaid õhkõrna pealiskaudse viisakuse kihi alla. Kuid Euroopa kui

omaette toimiva hästikorraldatud moodsa universumi illusoorus ilmneb juba põgusal kokkupuutel Euroopa väiksusega geograafilises mõõtmes. Nii vaatab autor lennureisil Indiasse

[--] neid lõputuid halle, väga harvade tulede ja teedega mägismaid, steppe, mis mu üllatuseks ulatusid otse Euroopa ukse alla, algasid peaaegu kohe kui lennuk oli Frankfurdist õhku tõusnud ja kursi itta võtnud. Euroopa on [--] tõesti ainult üks rannikuriba, metsikud ja poolinimtühjad alad on sealsamas. Eks Kopenhaagenist ja eriti Brüsselist tulles paista ka Eesti sellise metsiku, pimeda, tühja, poolbarbaarise maana. Mis inimesed need on, kes seal elavad? Mis nad teevad, kui sellest koidueelsest hämarikust seal all on saanud hommik? Lähevad panevad hobuse ette, lüpsavad kitse, teevad tule koldesse [--] Kust võib see ülelendaja aimata, et tegelikult minnakse sealgi labaselt tööle, kontorisse, koosolekule. (Õnnepalu 2007: 46.)

„Flandria päevik“ on eelkõige ruumiline tekst, püüd sõnade kaudu ruumis olemine nähtavaks teha. Universum, maailmaruum, Euroopa (kultuuri) ruum, maastik, eelkõige aga see kõige vahetum ja vajalikum ehk elamisruum. „Flandria päevik“ on raamat võõrsil olemisest, võõrast ruumist, mida Õnnepalu püüab omaks kirjutada peaaegu igavuseni lihtsal viisil. Iga päev, iga sissekanne algab ümbritseva looduse ja ilma kirjeldusest, kusjuures minajutustaja, olgu see Õnnepalu ise või tema *alter ego*, keskaegne Järvamaalt pärit munk, ei vaatle loodust iga päeva hakul mitte ainult ühest ja samast kohast (Villa Helleboschi aiast külalistemaja lävelt ja kloostri aianurgast), vaid ka ühest ja samast vaatepunktist. Selline detailne ja monotoonne kirjeldus teeb võõra maastiku ajapikku omasemaks ja kodusemaks. Nii justkui ei oldagi enam (päris) võõrsil, ruumimõõde avardub, sõlmuvad seosed, eelkõige just igapäevaste, lausa olmeliste tähelepanekute ja paralleelitõmbamiste pinnalt.

Niisugune vähenõudlikkus ja mõõdukus on veidi üllatavgi. Euroopa pole Õnnepalule kaugeltki nii võõras, et seda nii ettevaatlikult tekstuaalselt kompama peaks, liiatigi on ta seda hoopis teisel moel oma teistes raamatutes teinud. Eks viita autor isegi Euroopa linnadest kõneldes sellele, et linna kui vaimse nähtuse mõõt on lõppude lõpuks ikkagi see, „kes, kui palju ja missuguseid mõtteid seal mõelnud, missuguseid elusid elanud on“ (samas, 137). Linn suure tähega on vaimse otsingu paik läbi aegade ja sellise staatuse omistab autor üksnes Pariisile. Siit ehk ka erinevus Õnnepalu Pariisi-raamatute ja „Flandria päeviku“ vahel. Kui lähtepunkt on Vollezele ning sealt veidi edasi ka Brüssel, siis tulevad kõikidest meeles mõlkuvaist mõtetest esile just sellised argisevõitu arutelud, kus vana Euroopa kultuurikihistused taanduvad asise tänase ees, ilmutades end vaid põgusate mõttesopistuste kaudu.

Ent teose päevikuformaati kätketud rütm, mille kaudu autor end ühes euroopaliidulikus struktuuris ruumi sisse kirjutab, ei taotlegi ehk lugeja veenmist selles, et Vollezelet, Brüsselit või Belgiat tervikuna peaks suutma tajuda (iseenesestmõistetava) euroopaliku kuulumise paigana. Pigem vastupidi, just Belgia näitele toetudes tõestab Õnnepalu, et nüüdisaegne ühtne Euroopa-identiteet on illusioon, mille olemasolu ja mõjusfääri võib tugevalt kahtluse alla seada juba ainuüksi Belgias 1930. aastaist alates väljaarenenud võrdkakskeelsuse näitel, mille kultiveerimisel tänapäevaks on jõutud olukorrani, kus „sellel riigil [polegi] enam ühist keelt“ (sa-

mas, 211). „Ükski *ühiskond*, koosseisv ja ennast kogukonnana tundev inimkooslus,“ rõhutab Õnnepalu, „ei saa olla kakskeelne ega multikultuurne“ (samas, 214). Kuigi Õnnepalu ei keskendu multikultuurilise mõiste üle arutledes mitte niivõrd laiemalele kooslustele, vaid pigem rahvusriikidele, annab ta ühtlasi hinnangu ka rahvusülestele või eri rahvusi koondavate koosluste identiteedi- ja ühtsusetaotlustele. Ja kuigi Õnnepalu väärtustab „Lääne-Euroopa südames, Euroopa päris-südames“ (samas, 15) asuva villa Helleboschi perenaise külalislahkust, kirjani-ke residentsi tema jaoks kultuuride viljakaid kokkupuuteid vahendava paigana ikkagi ei toimi. Stockholmis elav ja kohvikutes kirjutama harjunud kurdi kirjanik ja tõlkija Firat „kannatab, et ta on [Vollezeles] maal, kus teda varitseb heinanohu ja kopitanud Flandria mööbel [---] ja kus ebaõnnestunud kohvikuskäimise katse eest saab politseilt 90 Eurot trahvi“ (samas, 11). Õnnepalu ise on aga „peaaegu samasuguses olukorras kui kodus, ainult kodust ära ja tahaks tegelikult kohe tagasi“ (samas). Küsimusele, miks Firat Vollezelesse tuli või miks tuli sinna tema ise, pakub Õnnepalu irooniliselt vastuseks vajaduse kannatada ja vajaduse (või kohustuse) kirjutada, toimida nõuetekohaselt tänapäeva Euroopa rahvusvahelises institutsionaliseeritud loomestruktuuris. Natside kontsentratsioonilaagrite motot ümber sõnastades lõpetab Õnnepalu oma mõtiskluse piitsalöögitaolise, „Flandria päeviku“ rahulik-mahedast tonaalsusest šokeerivalt eenduva küsimusega: „*Schreiben macht frei. Oder nicht?*“ (Samas, 12.)

2015. aasta novembris oli Õnnepalu külaliseks „Plekktrummi“ saates, mille teemaks oli Euroopa tähtsus kirjanikule endale ja tema hinnang tänapäeva Euroopale. Vastuseks saatejuhi Joonas Hellerma küsimusele, kas Õnnepalu arvates on võimalik määratleda üht kesket Euroopa-ideed, vastab Õnnepalu: „Ma ei kujuta ette, et [Eestist vaadates] Euroopa saaks olla mingi üks idee [---] ta on just vastand sellele ühele ideele“ (Radsin 2015: 17.43–17.52). Hellerma küsimus ja Õnnepalu vastus lähtuvad saates eelnevalt ettemängitud lühiintervjuudest Eesti Europarlamendi saadikutega, kelle pilk Euroopale lähtub eelkõige just euroopalidulikust perspektiivist. Euroopa-ihaluse mõõde Õnnepalu teoses kulgebki just niisugust liini pidi kui miski, mis Euroopa Liidu struktuuride ja ideoloogia poolt ettekirjutatuna peaks mingil viisil olema enesemääratluse aluseks kõikidele eurooplastele, Euroopa Liidu nn uutele eurooplastele ehk isegi enam kui vanade liikmesriikide kodanikele. Ka „Flandria päevikus“ paigutab Õnnepalu end Euroopasse osaliselt läbi niisuguste struktuuride ja eelduste ja tema hinnang identiteedipoliitika poolt pealesunnitud ühtse identiteedi võimalikkusele või vajalikkusele on üheselt eitav.

Kuid Vollezele kirjanike residentsis igapäevase kirjutusharjutusena väljajoonistatud ruumi või paigaga suhestumise püüdel on veel teinegi oluline mõõde. Oluline on see mitte üksnes Euroopa-ihaluse, vaid laiemalt ka maailma- või globaalsuseihaluse mõõtmes, mille üheks väljenduseks on kogu planeedi (vaid lühema või pikema lennureisi kaugusel oleva) kättesaadavuse illusioon. „See on ka üks tänapäeva eksitusi või eneseveenmisi,“ kirjutab Õnnepalu,

[--] justkui oleks reisimine tühiasi, tuhat kilomeetrit siia ja kakstuhat sinna, nädal Barcelonas, teine Brüsselis. [--] Me oleme loomad, kes saavad väga hästi aru, et midagi on valesti, et meid on kinnises kastis kodust kaugele, teise kohta viidud. Aga me ei oska protesteerida. (Õnnepalu 2007: 37–38.)

„Flandria päeviku“ topeltsüüvimine kahte eri ajastuist pärit piiratud võõrsiloleku paika on vaadeldav protestina kogu planeedi ruumi- ja (lääne) inimese eksistentsi mõõtme taandamise vastu ülelendamisele, kiirele ja mugavale kättesaadavusele ja pealiskaudsele hõlmamisele. Kõneldes „Plekktrummi“ saates sellest, mis on tema jaoks keskne Euroopa kui vaimse ruumi mõttes, toob Õnnepalu esile aja kulgemise mõõtme:

[--] see on üks teistsugune aeg, kui see mida me tajume siin. [--] millegipärast Eestis me kipume oma ajalugu nägema väga [--] lühikese ajalõiguna. Kõik peaks justkui toimuma väga ruttu [--] mingi selline ajahüsteeria [--] mis on lõpuks väsitav ja mis on mõttetu. Ja mis läheb otsekohe üle, kui sa jõuad sinna [s.t Euroopasse] ja sa näed, et see kõik on siin olnud juba üle kahe tuhande aasta vähemalt ja kestnud ja kestab edasi [--] ja see elu ulatub kuidagi palju kaugemale [--] siin on seda kuidagi raskem näha ja selles rahulikumas ajas püsida. (Radsin 2015: 11:39–13:32.)

Õnnepalu teine naaber villa Helleboschis, Lõuna-Aafrikast pärit, kuid varases lapseeas Namiibias elanud Daniel räägib Õnnepalule sellest, et ta pole suutnud oma naisele enda jaoks olulisi paiku, oma lapsepõlvemaad näidata: ta naine on selleks „vist liiga praktilise meelega“, et sõita tuhandeid kilomeetreid mööda sillutamata teid (Õnnepalu 2007: 197). Nii jääbki tal nägemata Danieli kant ehk maastikud ja hääled – nagu arvab Õnnepalu –, mis on temasse kasvanud, mis on tema enesetunnetuse alus, iga inimese enesetunnetuse alus. Danieli ja Namiibia tühjade punaste lagendike kaudu jõuab Õnnepalu oma vanaamani ja Järvamaani, kus ta end tunneb „nii veidralt koduselt“ (samas, 197). Tarkuse toel, mida ta usub olevat enesesse imbinud vanaemalt, mille tunnetuseni ta püüab jõuda Esnas elades ja mille üle ta mõlgutab mõtteid Flandrias, jõuab Õnnepalu orientiirini, millest lähtudes saab end paigutada eluruumis, ning see orientiir pole üheselt vaimne, mõtteline ega sõnaline, samavõrd on see kehaline, tajuline ja tunnetuslik. Niisugune orientiir või tajumise viis tõuseb „Flandria päevikus“ esile seoses Euroopast väljaspool (nagu Namiibia) või Euroopa äärealadel (nagu Eesti) asuvate paikadega. Jääb mulje, nagu langeks Euroopa niisugusest tunnetusraamist välja. Vollezele ei paku Õnnepalule ehk tõepoolest niisugust vahetut Euroopas (kohal) olemise tunnet nagu näiteks Die linn Prantsusmaal, mida ta kasutab Euroopa aeg-ruumi rütmi ja olemuse selgitamiseks „Plekktrummi“ saates. Sellegipoolest vahendab „Flandria päevik“ läbi villa Helleboschi vahetusse ümbrusesse ja keskaegse munga Brabandis asuva kloostri aeda süüvimise ajataju, mis keskendub kohalolekule. „Flandria päevikus“ saavutatakse see päevikule omase suhteliselt kindlapiirilise tekstiloome harrastamise, harjumuse harjutamise kaudu. See aga annab võimaluse teoses esiletulevaid kohakeskseid enesetunnetamise viise kaudselt siduda euroopaliku ajatunnetusega, milles Õnnepalu jaoks kõige tugevamalt väljendub tema enesemääratluses keskne Euroopa-idee.

Kokkuvõtteks

Euroopa on oluliseks, isegi keskseks enesemääratluse ja identsuse rajajoneks nii Jaan Krossi monumentaalse haardega memuaarteoses „Kallid kaasteelised“, Jaan Kaplinski pihtimuslik-epistolaarses raamatus „Isale“ kui Tõnu Õnnepalu pigem strateegiliselt kui otseselt päevikužanrist tõukivas „Flandria päevikus“. Ent mõistete *Euroopa-identiteet* ja *Euroopa-ihalus* tähendusväljad on Krossi, Kaplinski ja Õnnepalu jaoks üsna erinevad. Krossi jaoks on Euroopa iseenesestmõistetav enesemääratluse ruum või mõõde laiemast rahvuse või riigi vaatepunktist ning Euroopa roll tema minapildis lähtub eelkõige sellest. Poliitilis-ajaloolistele jõujoontele ei saa vastu hakata ihalusega. Otse vastupidi, ilma et oleks heastatud sellest lähtuv ebaõiglus, Euroopat ihaleda ei saa. Kross on ka sügavalt veendunud, et vaatamata Teise maailmasõja lõpetanud kokkulepetele, mille tulemuseks oli Euroopa vägivaldne kaheks-raiumine, ei suuda niisugune eraldusjoon suuremalt jaolt kõigutada inimestes enestes säilinud Euroopa-tunnetust, ükskõik kuspool raudset eesriiet nad ka ei paikneks. Kaplinski jaoks on Euroopa eelkõige enesemääratlusprotsessi sügavalt isiklik telg, midagi, millesse ta on sündinud. Nagu Krossile, on Euroopa ka tema jaoks identsuse iseenesestmõistetav alus. Kuid erinevalt Krossist ei jää Kaplinski aga niisugusesse enesemääratluslikku raami, vaid rõhutab olemuslikku vajadust keelduda tema jaoks jäikadest ja üksteist välistavatest identiteedikategooriatest. Kaplinski tajub end eelkõige piiripealse inimesena – tõdemus, mis on temasse settinud identsusjoonte sügava ja pikaajalise läbitunnetusprotsessi käigus. Õnnepalu vaade Euroopale, mis „Flandria päevikus“ erineb üsna tugevalt tema muust loomingust, lähtub eelkõige euroopaliidulikest arusaamadest identiteedist ja kuuluvusest. Niisugusesse Euroopa-ideesse suhtub Õnnepalu tugeva skepsisega, üsna oluliselt ka seepärast, et see jätab varju selle, mis tema jaoks on Euroopa olulisim joon: tõeline kultuuriline mitmekesisus selle eri väljendusviisides ja sopistustes ning selle kestmist kaitsev eriline, aeglane, rahulik aeg.

Kaplinski ja Õnnepalu mittelineaarselt kulgevais teostes langeb Euroopa küll möödapääsmatu tematiseerimine järk-järgult välja teoste aegruumilisest rütmist omakanditarkuse – iga inimese enesetunnetuse aluseks olevate, inimesesse kasvanud maastike ja häälte arvelt. Kaplinski jaoks on see Mutiku Tartu ja Võrumaa piiril, Õnnepalu jaoks Esna Järvamaal. „Kallites kaasteelistes“ vahendatud teispoole piiri jäänud, Euroopast meelevaldselt lahti raiutud, ühe rahva ja rahvuse loo avardab autori usk kõnetuse jõul piir murendada ja, niiviisi nagu Kross teda läände põgenema kutsunud prantsuse kolleegidele 1966. aastal Budapestis lausub, jõuda omal jõul ja omal ajal Pariisi, Euroopasse, maailma. Kuigi eri moel, tõuseb kõigis kolmes teoses esile mitte ainult soov, vaid ka õigus mõttesse jääda, kinnitades Talveti arusaama iseenda tundmise lätetest:

Aga Eesti? Meil pole hilja ega vara „mõttesse jääda“. Ärme kipume „Euroopaks“ ega „Norraaks“. Oleme just siin, kus me oleme, püsime, loome, armastame – kuhu ka ei peibutaks virtuaalsete vankrite lumm. (Talvet 2000: 74.)

Kirjandus

- Darieva, Tsy pylma, Wolfgang Kaschuba** 2007. Introduction: Politics and Identities on the „Margins“ of New Europe. – Representations on the Margins of Europe: Politics and Identities in the Baltic and South Caucasian States. Ed by T. Darieva, W. Kaschuba. Frankfurt, New York: Campus, pp. 10–24.
- Drakulić, Slavenka** 1996. Café Europe. Life After Communism. Harmondsworth: Penguin Books.
- Esbenshade, Richard S.** 1995. Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe. – Representations, Vol. 49, No. 1, pp. 72–96. – DOI: 10.2307/2928750.
- Haug, Toomas** 2003. Reedetute eepos. – Eesti Ekspress, 18. det.
- Hellerma, Kärt** 2012. Elulugude ajastu: kas vabaduse pohmelus või kujutlusvõime kriis. – Looming, nr 5, lk 696–710.
- Hennoste, Tiit** 2009. Mälu ja elu. Grilliajastu kirjandus. – Looming, nr 12, lk 1271–1280.
- Hinrikus, Rutt** 2010. Jaan Kross. „Kallid kaasteelised.“ – Eesti Päevaleht, 19. märts.
- Hinrikus, Rutt, Ene Kõresaar** 2004. A Brief Overview of Life History Collection and Research in Estonia. – She who remembers survives: interpreting Estonian women's post-Soviet life stories. Ed. by T. Kirss *et al.* Tartu: Tartu University Press, pp. 19–34.
- Karge, Heike** 2010. Practices and Politics of Second World War Remembrance: (Trans)-National Perspectives from Eastern and South-Eastern Europe. – A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance. Ed. by M. Pakier, B.o Stråth. New York, Oxford: Berghahn Books, pp. 137–146.
- Kaplinski, Jaan** 2003. Isale. Tallinn: Varrak.
- Kaus, Jan** 2009. Ilukirjandus ja elukirjandus: eesti proosast. – Vikerkaar, nr 6, lk 41–57.
- Kesküla, Kalev** 2003. Rahvuse vanaisa. – Eesti Ekspress, 4. apr.
- Kross, Jaan** 2003a. Kallid kaasteelised. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kross, Jaan** 2003b. Omaeluloolisus ja alltekst. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kross, Jaan** 2008. Kallid kaasteelised II. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kurvet-Käosaar, Leena** 2012. An Anthology of Lives: Jaan Kross' Kallid kaasteelised and Estonian Memorial Culture. – Life Writing Matters in Europe. Ed. by M. Huisman *et al.* Heidelberg: Universitätsverlag Winter, pp. 279–294.
- Kurvet-Käosaar, Leena** 2008. Omakandiharjumus. Tõnu Õnnepalu. Flandria päevik. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 470–473.
- Kurvet-Käosaar, Leena, Rutt Hinrikus** 2013. Omaelulookirjutus taasiseseisvumisest nullindateni. – Methis. *Studia Humaniora Estonica*. Nullindate erinumber. Koost, toim P. Viires, P. Kruus, nr 11., lk 97–115. – DOI: 10.7592/methis.v8i11.1004.
- Kõresaar, Ene** 2005. Elu ideoloogiad: kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Moore, David Chioni** 2011. Kas post- postkoloniaalses on post- postsovetlikus? Globaalse postkoloniaalse kriitika poole. – Methis. *Studia Humaniora Estonica*. Nõukogude aja erinumber, koost S. Olesk, T. Saluvere, nr 7, lk 200–226. – DOI: 10.7592/methis.v5i7.547.
- Mutt, Mihkel** 2009. Raamat nagu reality show. – Postimees, 2. aprill.

Müller, Jan-Werner 2010. On 'European Memory': Some Conceptual and Normative Remarks. – A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance. Ed. by M. Pakier, B.o Stråth. New York, Oxford: Berghahn Books, pp. 25–37.

Passerini, Luisa 2007. Memory and Utopia. The Primacy of Intersubjectivity. London, Oakville: Equinox.

Rutherford, Jonathan 1990. The Third Space. Interview with Homi Bhabha. – Identity, Community, Culture, Difference. Ed. by J. Rutherford. London: Lawrence and Wishart, pp. 207–221.

Schöpfli, George 2010. The Dilemmas of Identity. Tallinn: TLU Press.

Spiridon, Monica 2006. Identity Discourses on Borders in Eastern Europe. – Comparative Literature, Vol. 58, No. 4, pp. 376–386. – DOI: 10.1215/58-4-376.

Talvet, Jüri 2000. Ameerika märkmed ehk kaemusi Eestist. Tartu: Ilmamaa.

Talvet, Jüri 2005a. Sümbiootiline kultuur. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjanstus.

Õnnepalu, Tõnu 2007. Flandria päevik. Tallinn: Varrak.

Veebiallikad

Radsin, Maire (režissöör) 2015. Plekktrumm. Tallinn: Eesti Rahvusringhääling, 2. november. <https://arhiiv.err.ee/vaata/plekktrumm-tonu-onnepalu> (28.11.2016).

Leena Kurvet-Käosaar – PhD maailmakirjanduse alal, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituudi kirjandusteooria dotsent, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiivi vanemteadur. Uurimissuunad: eesti omaelulookirjutuse traditsioon, naisautobiograafiad, päevikud; traumateooria ja stalinismi perioodi repressioonikogemuse vahendamine elulugudes; modernism ja modernsuskogemus.

E-post: leena.kurvet-kaosaar[at]ut.ee

European Identifications in Post-Soviet Estonian Life Writing

Leena Kurvet-Käosaar

Keywords: European identity, Estonian life-writing, 2000-s, Jaan Kross, Jaan Kaplinski, Tõnu Õnnepalu

In recent years, the question of the possibility of a shared frame of memory and identity in Europe, its desired manifestations and practices for attaining it as well as its obstacles and limitations to it have gained prominence in scholarly debates in a number of disciplines. In terms of the division between the East and West of Europe, these discussions take as their starting point the collapse of the Soviet system in 1989 as well as the European Union enlargement in 2004. Far from uniform, the exceedingly complex and contrasting ranges of arguments have put forward a varied palette of perspectives and suggestions about possible and desirable implications of Europe in different socio-political and cultural configurations. Taking these debates as my starting point, the current article offers an analysis of three life writing works by contemporary Estonian authors and intellectuals, *Kallid kaasteelised* (*Dear Fellow Travellers*, 2003, 2008) by Jaan Kross, *Isale* (*To My Father*, 2003) by Jaan Kaplinski and *Flandria päevik* (*The Flemish Diary*, 2007) by Tõnu Õnnepalu where Europe emerges as a noteworthy if not central aspect of construction of subjectivity and processes of identity/identification.

Written in Estonian and therefore not accessible for wider international readership, these life writing works can nevertheless be viewed as negotiating for a position within the space of European memory and narration but also challenging it by asking how and by whom does the conditioning of the shared and the recognition of the specific take place and to what extent does it proceed along the (old) binaries of centre/margin, self/other, East/West. The anecdotal structure of Kross' monumental and canonic memoir follows the lives of a great number of the author's 'fellow travellers'. Although many life stories are narrated primarily in relation to Estonian history, Kross also makes a consistent and self-conscious effort to envision a wider space of existence, most importantly, that of a European space of human agency and interaction. *Dear Fellow Travellers* proposes a (textual) configuration of Europeanness where the narrating subject is self-conscious both of its authoritative identity-forming position and the limits of that authority that inevitably erode that identity and metaphorically leave open a space of narration for the other. In Jaan Kaplinski's confessional epistolary address to the author's Polish father who died in the Gulag shortly after the birth of his son and in Õnnepalu's semi-fictional diaristic text emerging from an obligation to write during a stay in a writers' residence in Vollezele, the question of subjectivity and (European) identity do not unravel primarily via an emphasis on the ruptures of the period of occupation. Instead, these works engage with questions of Europeanness on a larger and also more volatile frame of the politics of positioning in the contemporary relating to questions of cultural diversity, the local/global relationship and Europe's simultaneously tight and leaky boundaries. In the work of Kaplinski and Õnnepalu, these boundaries are being drawn and dissolved both on the level of sociopolitical and cultural functioning of Europe but sometimes independently of the larger public processes, via processes of the construction of individual identities as well as via acts of communication and interactions with other people.

Leena Kurvet-Käosaar – PhD in comparative literature. Associate professor of literary theory at the Institute of Cultural Research and Fine Arts, the University of Tartu; senior researcher, Estonian Cultural History Archives, Estonian Literary Museum. Research interests: the tradition of Estonian life writing, women's life writing practices, the diary; trauma theory, representation of the experience of Stalinist repressions in life stories; modernism and the experience of modernity.

E-mail: leena.kurvet-kaosaar[at]ut.ee